

## A PERIKÓPAKUTATÁS LEHETSÉGES KONTEXTUSAI ÉS MÓDSZERE\*

HELTAI JÁNOS

Középkori bibliafordításunk genezise régi kérdése az irodalomtörténeti, nyelvészeti és egyháztörténeti kutatásnak egyaránt. A középkori kódexeinkben fennmaradt, azonos bibliai helyeket magukban foglaló szövegek egyezései nem elég szorosak ahhoz, hogy egy vagy több mintaadó és szövegre lehessen következtetni belőlük, eltéréseik viszont nem olyan nagyok, hogy egymástól függetlenül létrejött fordításokként legyenek értékelhetők. A kérdést legutoljára összefoglaló Tarnai Andor igen plausibilis magyarázattal szolgált a jelen-ségre.<sup>1</sup> Feltételezése szerint legalábbis a liturgikus gyakorlatban leggyakrabban használt magyar nyelvű bibliai szövegek az úgynevezett másodlagos, azaz hivatali szóbeliségben alakultak ki. Az őket használó klerikusok papi szolgálatuk során a XI. századtól kezdve számtalanszor elmondták azokat a latin minták alapján a szóbeliségben élő hívek tömegének. Lejegyzésükre nem volt szükség és értelmetlen is lett volna, hiszen a klerikusok latinul olvastak, ha olvastak, a hívek sokasága pedig írástudatlan volt. A több évszázados gyakorlatban kicsiszolódott szóbeli hagyományt csak a XV. század folyamán kezdték egyre gyakrabban írásban is rögzíteni, mikor az apácarendekben másod- harmadrendű szerzetesek körében, s laikusok egy részében kialakult az anyanyelvű olvasásra vagy felolvasásra irányuló igény. A nyelvemlék kódexeinkben ránk maradt bibliai szövegek ilyen formán egy memoriter rögzült szóbeli hagyomány időbeli fejlődésének és térbeli szóródásának különböző pontjain lejegyzett változataiként értékelhetők. A szóbeli hagyomány egységessége és flexibilitása kielégítően magyarázza a különböző szövegek szoros rokonságát és egymástól mégis erősen eltérő voltát.

Tarnai Andor elgondolása nyomán kezdtem foglalkozni a problémakörrel, amire a 2011 májusában a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete által az MTA Irodalomtudományi Intézetének és számos más egyetem magyar tanszékeinek együttműködésével rendezett *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban* elnevezésű konferencia teremtett lehetőséget. Itt *Perikópák szöveghagyománya a XVI–XVII. században* címmel tartottam előadást, amely azóta a konferencia anyagát tartalmazó kötetben nyomtatásban is olvasható.<sup>2</sup> Az alábbiakban először összefoglalom előadásom fontosabb eredményeit, majd megpróbálom áttekinteni, milyen irányokban lenne folytatható a megkezdett kutatás, illetve milyen eredmények remélhetőek tőle.

---

\* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

This work was carried out as part of the TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 project in the framework of the New Hungarian Development Plan. The realization of this project is supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund.

<sup>1</sup> TARNAI 1984

<sup>2</sup> KECSKEMÉTI–TASI (szerk.) 2012, 199–237.

A perikópák a középkori egyház által az egyházi év vasárnapjaira és ünnepnapjaira az evangéliumokból és apostoli levelekből olvasásra kijelölt bibliai szakaszok. Többnyire az evangéliumi szakaszok magyarázata funkcionált prédikáció gyanánt a templomokban. Már István király elrendelte, hogy a templomokban vasárnaponként anyanyelven kell magyarázni a katekizmust és az evangéliumot. Megalapozottan feltételezhető tehát, hogy a perikópák már a XI. századtól gyakran hangzottak el magyar nyelven a liturgia során. Ebből következik, hogy a nyelvemlék-kódexekben lejegyzett perikópák feltétlenül részét képezhették a másodlagos szóbeliségnek, így alighanem a legalkalmasabb szövegek arra nézve, hogy a középkorban a szóbeliségben élő magyar bibliafordításról, annak geneziséről, működéséről érdemi információkhoz juthassunk.

Gondolatmenetem alapját az a felismerés jelentette, hogy a középkori hagyomány folyamatoságát nem szakította meg sem a reformáció, sem a könyvnyomtatás magyarországi elterjedése. A XVI. század folyamán és a XVII. század első harmadában nyomtatásban megjelent perikópa szövegek kapcsolatban állnak a korábbi kéziratos változatokkal és egymással is, akár az önállóan kinyomtatott perikópáskönyvekben (más néven evangéliumos könyvekben), akár postilláskötetekben, akár a részleges vagy teljes bibliafordításokban találhatóak. Ugyanazt a szoros rokonságot s ugyanakkor egymástól való különbözőséget mutatják az 1466-ból ránk maradt Münchener Kódextól kezdve egészen Pázmány Péter 1636-ban kiadott postilláskötetéig, mint a középkori szövegek egymás között. Csak 1636 után szorítják ki a használatból az állandó változásban élő hagyományt a Vizsolyi Bibliában (1590) és a Káldi György katolikus bibliafordításában (1626) megjelent, lassan kanonikus tekintélyre szert tevő fordítások. Ám ezek a fordítások maguk is és az összes többi XVI. századi részfordítás mélyen benne gyökerezik a korábbi hagyományban. Nem függetlenek tőle, a hagyomány egy-egy újabb változataként születtek meg, természetesen erősen megújítva, átalakítva azt.

E felismerés nyomán az eddigieknél sokkal hosszabb időintervallumban és sokszorosan nagyobb forrásnyagon vált vizsgálhatóvá a másodlagos szóbeliségből írásban rögzült szövegek viselkedése, sorsának alakulása s ezen keresztül a magyar nyelvű bibliai szövegek genezise és fejlődése.

Tanulmányomban a Vízkereszt után harmad vasárnapi evangélium, azaz Máté 8. része első tizenhárom versének szövegtörténetét kísértem végig a Münchener Kódextól (1466) Pázmány Postillájáig (1636). Ez a bélpoklosnak Krisztus érintése általi megtisztítását és a kafarnaumi százados szolgájának távolból való meggyógyítását magában foglaló bibliai szakasz hat kódexben, húsz perikópás könyvben, tíz postillás kötetben és hat teljes vagy részleges bibliafordításban, azaz negyvenkét változatban maradt fenn 1636-ig. A negyvenkettőből huszonegy egyezik szó szerint valamelyik korábbi változattal, azaz a másoló, nyomdász vagy kiadó bizonyíthatóan írott mintát követett. A szövegek azonban ilyenkor sem teljesen azonosak, számos helyesírási, alaktani, nyelvjárásbeli változtatás figyelhető meg bennük. A további huszonegy szöveg viszont a szóbeli, illetőleg időközben már írásban is rögzült hagyomány egy-egy új, önálló változatának tekinthető.

Az alábbiakban megkíséreltem röviden áttekinteni, hogy milyen módszertani megközelítéssel látom lehetségesnek a kutatás folytatását, s hogy milyen területeken lehet eredményeket várni az említett negyvenkét és esetlegesen bevonandó további szövegek vizsgálatától. A két kérdés természetesen nem különül el egymástól élesen, a lehetséges mértékig azonban külön tárgyalom őket.

### A perikópakutatás lehetséges módszere

*A források adatbázisa.* Az adatgyűjtés során két adatbázist kellene felépíteni. Első lépésként pontos és részletes formai és tartalmi leírást kell készíteni valamennyi forrásról. A leírásnak magában kell foglalnia valamennyi szóba jöhető kézíratos és nyomtatott forrás igényes bibliográfiai leírását. Nyomtatott források esetén az összes fellelhető példány felsorolását. Bevezető részeik alapos tartalmi ismertetését, szükség esetén teljes szövegét, a forrásban található perikópák bibliai locusát és incipitjét, a hozzájuk kapcsolódó imádságok, elmélkedések, homíliák incipitjét és témáit. Az egyéb függelékek és az esetleges kézíratos kiegészítések ismertetését.

*A szövegek adatbázisa.* A szövegek adatbázisának elkészítése két lépésben képzelhető el. Távlatokban kívánatos volna a középkori kézíratos források valamennyi bibliai szöveghelyének, s mind a harminchat + N XVI–XVII. századi forrás szövegének számítógépes adatbázisba való összegyűjtése. A szövegeket két változatban kellene rögzíteni. Egyszer betűhűen, egyszer pedig fonematikus olvasatban. A fonematikus olvasatot 2–5 szavas, értelmi egységet képező tagokra kell bontani, s a bibliai locusok pontos megjelölése mellé illesztett numerus currenssel azonosítani, amint ezt a munkát említett tanulmányomban Máté evangéliuma első tizenhárom versével elvégeztem. Ilyen módon a bibliai helymegjelölések és a tagok kódjának ismeretében az adatbázisból könnyen előhívható lenne, akár táblázatokba rendezve az összes tag olvasata és betűhű szövege. A későbbiekben az egyes tagokhoz hozzárendelhető lenne a Vulgata (esetleg Erasmus újszövetsége latin és a Septuaginta görög) szövege is.

Az adatbázis ilyen módon való felépítése azonban egy filológusokból és számítógépes szakemberekből álló munkacsoport sokéves munkáját igényelné. Első lépésként viszont könnyen létrehozható lenne egy minta adatbázis. Ebbe nem kerülne bele a teljes egyházi év összes perikópája, hanem 6–7 evangéliumi és apostoli levélrészletet kellene kiválasztani. Egyet-egyét a karácsonyi, húsvéti és pünkösdi ünnepekörből, kettőt-kettőt az ünneptelen féléből és a szentek ünnepei közül.

A források adatbázisa és egy ilyen szűkített szövegminta-korpusz egymással párhuzamosan, egy időben is építhető, és kielégítően vizsgálhatóvá tenné a perikópák kutatásának valamennyi előzetesen elképzelhető kontextusát.

### A perikópakutatás lehetséges kontextusai

*Könyvszeti, bibliográfiai kérdések.* A kisméretű, általában nyolcadrét formátumú perikópás vagy evangéliumos könyvek pusztulásának mértéke igen nagy volt. A legtöbb XVI–XVII. századi kiadásból csupán egy-két, sokszor töredékes példány maradt fenn, s akadnak olyan kiadások is, amelyeknek egykori létezésére csupán következtetni lehet. Egy, a perikópa kiadások számbavételére irányuló kutatás újabb „hiányzó láncszemek” kikövetkeztetését tenné lehetővé. Például az 1551. évi úgynevezett kolozsvári őisperikópa, az ugyanott kiadott 1561. évi teljes Új Testamentum és a későbbi, a kolozsvári mintát követő evangéliumos könyvek összevetéséből arra lehet következtetni, hogy 1551 és 1561 között Kolozsvárott kinyomtattak még egy, ma ismeretlen perikópáskönyvet.

A pusztta bibliográfiai problémák tisztázásán túl nyomon lehet majd kísérni a szövegek egyes nyomdák közötti vándorlását. Hogyan, mi módon kerültek a kolozsvári szövegek az ország nyugati szélén, sőt Bécsben működő nyomdákba. Az Alsólendván keletkezett szö-

veg Bártfára, a detrekői kiadás Vizsolyba, és így tovább. A vándorlás mögött és a szövegek egymásra hatásának vizsgálatával feltérképezhetővé válik a szövegeket gondozó és működtető értelmiségi, intellektuális hálózat szerkezete, az egyes szereplők kapcsolattartási módja, a szövegekkel szembeni magatartási attitűdjük.

Jó alapot szolgáltathatnak a könyvészeti kutatások bizonyos műfaji kérdések kibontásához is. A XVI–XVII. században három forrástípusban maradtak fenn perikópa szövegek: az evangéliumos könyvekben, a postillákban és a bibliafordításokban. Az előzetes vizsgálatok alapján a három esetben közel sem azonos a szövegek kezelési módja. Az önállóan nyomtatott perikópáskönyveket gyakran a nyomdászok saját üzleti vállalkozásként adták ki. Ők hajlamosak voltak egy-egy korábbi kiadvány szoros követésére. A postillákban olvasható evangéliumi szakaszokon viszont mindig látszik, hogy szerzőik a legmagasabban képzett papság köréből kerültek ki, akik egyénileg csiszolták, javították a hagyományos szöveget. A bibliafordítások pedig nem csak a hagyományból táplálkoztak, hanem mindig tekintettel voltak különböző idegen nyelvű mintákra. Kérdés, hogy a hagyományhoz való háromféle alapviszony kialakított-e műfaji jellegzetességeket.

*Egyháztörténeti és liturgiai kérdések.* Újszerű forrásbázist jelentenének a perikópáskönyvek a hazai reformáció korai történetéhez is. Hosszú ideig megtalálhatóak a protestáns kiadásokban egyes szentek ünnepnapjai, amelyek csak lassan és fokozatosan maradtak ki belőlük. E jelenségsorból a korai időszakban a reformációs eszmék terjedésének intenzitására lehet következtetni, az 1570-es évek után pedig a reformáció polarizálódási folyamatának megismeréséhez szolgálhatnak adatokkal, ugyanis a lutheri irányzat hajlamosabb volt megőrizni a szentek ünnepei közül némelyeket, mint a kálvini.

A kiegészítő szövegek, előszavak, imádságok, homíliák vallhatnak arról, hogy az egyéni kegyesség szolgálatára vagy közösségi használatra szánták az egyes kiadványokat. Utóbbi esetben elemzés tárgyává lehet tenni, hogy a liturgiában, illetve istentiszteleti rendben hogyan, milyen módon használták őket. Azaz fényt vethetnek a liturgiátörténet számos kérdésére, valamint a közösségi és egyéni kegyességgyakorlás folyamatára.

*Helyesírási, nyelvjárás-történeti, nyelvi kérdések.* Már a szűkített minta adatbázis páratlan lehetőséget nyújtana a legkülönbözőbb helyesírási, nyelvjárás, nyelvtörténeti kérdések tanulmányozásához. Amint említettem, még a genetikailag azonos, egymásról másolt szövegek helyesírása, nyelvjárása is különbözik egymástól. Kötött, azonos szövegeken lennének tehát vizsgálhatóak a különböző helyesírási változatok, az azonos szövegek fonéma-rendszerbeli eltérései, a többi szöveg szókincsbeli, apró grammatikai, szintagmatikus és szintaktikai variálódása, az állandó formulák szabályszerűségei és a változó elemek viszonya, a jelentéstani alakulás, a stilisztikai eszközök csiszolódása.

Mindez segítené az egyes nyomdák helyesírási gyakorlatának pontosabb megismerését. A nyomdászok, közreadók, szöveggondozók nyelvjárásának megállapítását, anyanyelv-használatuk, anyanyelvi műveltségük állapotának leírását. A magyar nyelv XVI–XVII. századi egységesülési folyamatának hosszú időn keresztül nyomon kísérését.

A formulák, a változó elemek, az egész forrásanyag és a mögötte feltételezhető szóbeli hagyomány kapcsolatának elemzése elvezethet akár a homéroszi kérdéskör egy hallatlan izgalmas részletéhez, a szóbeli hagyomány írásbeli rögzülésének, nyelvalakító hatásának egyetemes problémájához. Természetesen itt figyelemmel kell majd lenni arra, hogy ebben az esetben egy tartalmilag abszolút zárt, csupán nyelvviségében variábilis szövegegyüttesről van szó.

*A középkori magyar bibliafordítás kérdésköre.* A perikópák felé középkori bibliafordításunk problémája fordított. E kérdéskörben komoly előrehaladásra lehetne számítani már egy szűkebb minta adatbázis segítségével is.

Hét, az egyházi év megfelelő időszakaiból és ünnepeiből kiválasztott perikópaszöveg összehasonlító vizsgálata sokkal biztosabb alapját jelenthetné az eddigi megállapításoknak, mint az eddig elvégzett munka, azaz egyetlen evangéliumi szakasz tanulmányozása. Elemzésünkkel részletesebb és megalapozottabb képet lehetne nyerni arról, hogy mennyire volt egységes a hagyomány, feltételezhető-e mögötte egy vagy több alapszöveg, kialakultak-e benne „nyelvjáráások”, akad-e a kódexekben olyan szöveg, amely domináns a későbbiekben. Nem kell-e már a Münchener Kódex (1466) előtti időkből is a hagyomány korábbi írásban való rögzítésére gondolni? Hogyan működött a tolmácsolás, vagyis az (írott) latin szöveg élőszóban való anyanyelvre fordítása. Következtetni lehetne arra, hogy a hagyomány milyen mértékben mentődött át a teljes, kanonikus jellegűvé vált bibliafordításokba. Milyen mértékben van jelen ma használatos szentírás fordításainkban, szakrális nyelvünkben?

Az adattár e kérdésben szinte korlátlanul bővíthető lenne. Elsősorban vala-mennyi középkori és korai nyomtatású perikópaszöveg teljes feldolgozásával. Második lépésként a zsoltárok könyvével. Ugyanis a perikópák mellett a zsoltárok jelentették a középkori vallásgyakorlás leggyakrabban használt szövegeit. Nyelvemlékkódexeink közül több is tartalmazza a teljes zsoltárkönyvet. Nyomtatott szövegük pedig nem csak a teljes bibliafordításokban található meg (Károli, Káldi), hanem rendelkezésre áll Bencédi Székely István és Heltai Gáspár önálló prózai fordítása is. Bevonhatóak lennének a verses zsoltároskönyvek, Szenci Molnár Albert nyomtatott Psalteriuma és Bogáti Fazakas Miklós kéziratban maradt munkája, valamint a XVI. századi nyomtatott, verses zsoltárparafrazisok.

Végül összegyűjthető lenne a nyelvemlékkódexekben szereplő összes bibliai részlet és idézet. A XVI–XVII. században pedig számos olyan bibliamagyarázó prédikációskötet jelent meg, amely magában foglalja egy-egy bibliai könyv teljes fordítását.

Ez a teljes anyag már körvonalazná, hogy a feltételezett középkori magyar bibliafordítás a Szentírás egészére vagy csak bizonyos részleteire terjedt ki. Megmutatná, hogy a hagyományozódás milyen erejű az állandóan használt részekben, mint a perikópák, és milyen erejű a kevésbé gyakran használt szövegekben, mint például a prófétai könyvek. Következtetni lehetne arra, hogy inkább egy kicsiszolódott tolmácsolási technika és egységes szókincskészlet szabad variálódása hozta létre a számtalan változatot, vagy egy(-két) viszonylag standard szöveg variálódott a létrehozók pillanatnyi műveltségét és nyelvállapotát tükrözve.

Sokszor emlegetett közhelye a szakirodalomnak, hogy a Vizsolyi Bibliának beláthatatlan szerepe volt a magyar nyelv egységesülési folyamatában, köz- és irodalmi nyelvünk kialakulásában, hajlékonnyá válásában. A perikópakutatás eddigi eredményei arra utalnak, hogy a Vizsolyi Biblia maga is benne áll egy korábbi hagyományban. Annak kiemelkedő mérföldkövét és bizonyos értelemben lezárását jelenti. Vagyis a Vizsolyi Biblia nem a semmiből született, hanem magába olvasztott és megújított egy még a vallási megosztás kora előtt keletkezett több száz éves hagyományt.

A Biblia szövege, a vallásgyakorlásban betöltött szerepén túl, az a primer hagyomány-anyag, amely az európai kultúra egyetemességének, egységes érték- és világszemléletének

alapja. A bibliafordítás folyamata pedig az egyik legfontosabb eszköze az európai kultúrkörbe való bekapcsolódásunknak és integrálódásunknak, nemzeti nyelvünk fejlődésének, megszilárdulásának. E folyamat időbeli mélységeit érdemes a ma igényeinek megfelelően feltárni és a modern kor technikai lehetőségeit felhasználva demonstratív módon dokumentálni.

#### BIBLIOGRÁFIA

KECSKEMÉTI–TASI 2012

*Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.* Szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

TARNAI 1984

TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika)